

UOT- 811.512.162

GÜLSÜM HÜSEYNOVA*

AZƏRBAYCAN TATLARININ DİLİNİN ONOMASTİK LEKSİKASINA DAİR

XÜLASƏ

Azərbaycan onomastik vahidlərinin arasında Azərbaycanda yaşayan başqa xalqların dillərində olan bir sıra onomastik vahidlər qeydə alınır. Bu onomalogiyanın, demək olar ki, bütün şöbələrində (antroponimiya, etnonimiya, toponimiya, hidronimiya, zoonimiya) əksini tapır. Azərbaycanın xüsusi adlar sistemində *tat* etnonimi ilə bağlı bir sıra onomastik vahidlər də yer tutur.

Məqalədə ilk dəfə olaraq Azərbaycan tatlarının dilinin onomastikası araşdırılır. Azərbaycan onomastik vahidləri arasında Azərbaycanda yaşayan digər xalqların dillərində olan bir sıra onomastik vahidlər qeydə alınır. Bu onomalogiyanın demək olar ki, bütün şöbələrində, o cümlədən, antroponimiya, etnonimiya, toponimiya, hidronimiya və s. öz əksini tapır. Başqa dillərə aid onomastik vahidlərin tədqiqi prosesində dillərin qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində xüsusi adda izlərini saxlayan bir sıra linqvistik və ekstralingvistik hadisələri üzə çıxarmaq olur. Alınma və tərkibində alınma ünsür olan onomastik vahidlərin tədqiqi bu cəhətdən xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Açar sözlər: *onomastik vahidlər, leksika, Azərbaycan tatlari, toponim, etnonim, dil əlaqələri*

Giriş: Azərbaycan tatlarının dilinin leksik sistemində onomastik vahidlərin xüsusi yeri vardır. Onomastik vahidlər alınma ola bildiyi kimi, onların tərkibində alınma sözlər də işlənə bilər. Alınma onomastik vahidlər və alınma sözlərin köməyi ilə düzələn onomastik vahidlər bir-birindən fərqli anlayışlardır.

Müasir tat-müsəlmanların əcdadları İranda yaşamışlar və orada indi də tatlar yaşayır. V.İ.Savina müasir dövrdə İranda tatların farslarla qarışaraq, assimilyasiyaya uğradığını qeyd etmişdir (1, 143). Buna baxmayaraq, ərazidə tat adı və tat dili ilə bağlı onomastik vahidlər, o cümlədən, toponimlər də az deyil. İran Azərbaycanında *Tatkəndi, Tatlar, Tatqışlaq, Tatxa* kimi toponimlər qeydə alınır. A.Qurbanov qeyd edir ki, dildə hər bir xüsusi ad – onomastik vahid ictimai-tarixi inkişafın məhsuludur. Xüsusi adlar keçmişin izlərini özündə mühafizə edib, müasir zamana kimi gətirib çıxaran real faktlar, tarixin canlı izləridir (2, 3).

Azərbaycanın xüsusi adlar sistemində *tat* etnonimi ilə bağlı bir sıra onomastik vahidlər yer tutur. T.Əhmədov bu məsələ ilə bağlı olaraq yazmışdır: «Tat toponimlərinə tatların müəyyən yerlərdə kompakt və əsasən isə Azərbaycandilli əhali ilə qarışıq şəkildə Dərbənd-Quba-Dəvəçi-Siyəzən-Xızı-Abşeron zonalarında ara-sıra təsadüf olunur. Bu qrup toponimləri fərqləndirən cəhət tərkiblərində ən çox *dahar* «qaya», *o*

«su», *di* «kənd», *təng* «dar», *sər* «üst, baş», *xar* «yer» və s. söz və terminlərin işlənməsidir: *Xaruşə, Gəndov/Gəndo, Nügədi* və s.» (3, 69).

A.Qurbanov Azərbaycan onomalogiyasının əsaslarını sistemli şəkildə araşdırmış, bu sahənin prinsip və xüsusiyyətlərini, nəzəri əsaslarını, tədqiqi yollarını hərtərəfli aydınlaşdırmış, onomalogiya ilə bağlı dilçilər qarşısında duran vəzifələrin tam spektrini açmışdır. Tədqiqatçı başqa dillərə məxsus onomastik vahidlərə də yer ayırmış, bu sahədə tədqiqatların əhəmiyyətini qeyd etmişdir: «Dilimizin leksikasına başqa lüğəvi vahidlərlə bərabər, bir sıra onomastik vahidlər də daxil olmuşdur. Onların dilimizə keçmə tarixi olduqca müxtəlif dövrlərə təsadüf edir. Dilimizin onomastik sistemini müəyyən dövrlər üzrə araşdırıb tədqiq etmək, başqa dillərə məxsus xüsusi adların mənşəyini müəyyənləşdirməklə, çox mühüm elmi nəticələrə gəlmək olar. Müasir Azərbaycan dilçiliyi bu barədə hələ öz sözünü deməmişdir» (4, 316).

Alınma onomastik vahidlər: Azərbaycan onomastik vahidlərinin arasında Azərbaycanda yaşayan başqa xalqların dillərində olan bir sıra onomastik vahidlər qeydə alınır. Bu onomalogiyanın, demək olar ki, bütün şöbələrində (antroponimiya, etnonimiya, toponimiya, hidronimiya, zoonimiya) əksini tapır. Azərbaycan dilində başqa dillərdən alınmalar antroponimiyada daha geniş yayılmışdır. Başqa dillərə aid onomastik vahidlərin tədqiqi prosesində dillərin qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində xüsusi adda izlərini saxlayan bir sıra linqvistik və ekstralingvistik

* *Sosiolinqvistika və Psixolinqvistika şöbəsinin baş elmi işçisi, fil.ü.e.d.; gulsum.huseynova27@mail.ru*

hadisələri üzə çıxarmaq olur. Alınma və ya tərkibində alınma ünsür olan onomastik vahidlərin tədqiqi bu cəhətdən də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Qeyd olunduğu kimi, Azərbaycan onomastikasında tat dili ilə bağlı bir sıra vahidlər aşkar edilir. «Bakı ətrafında bir sıra tatdilli toponimlər mövcuddur. Məsələn: *Şubanı, Zuğulba, Zirə, Dübəndi, Gürqan, Şivəlan, Biləcəri, Balaxanı, Bilgəh, Kürdəxanı* və s. İsmayılı rayonu ərazisində rast gəlinən bəzi yer adları da İran qrupu dillərinə aid toponimlərdəndir. Məsələn: *Ərəkit, Qərçə, Uştal, Mücühəftəran, Keşxurt, Kənzə, Balık, Güyüm, Əhən, Duvaryan, Qoydan, Ximran, Bilistan, Bəhliyan, Kirk, Mingə* və s.» (5, 318).

Azərbaycan tatlarının onomastik vahidləri: Azərbaycan tatlarının dilinin onomastikası iki aspektdən tədqiq oluna bilər. Birinci aspekt bilavasitə tat dilinə məxsus onomastik vahidləri ayıraraq, ayrı-ayrılıqda antroponimlər, toponimlər, hidronimlər və s. üzrə qruplaşdırmaqla, araşdırmağı tələb edir. Bu cəhət, dünyada yayılmış dillərdən biri olan tat dilinin tədqiqi, dünya dillərinin inkişaf xüsusiyyətlərini öyrənmək, ümumiyyətlə dil sistemində gedən proseslərə aydınlıq gətirmək, dillərarası əlaqələrin xüsusiyyətlərini müəyyən ləşdirmək baxımından əhəmiyyət daşıyır. İkinci aspekt Azərbaycan ərazisində tat dili ilə bağlı müşahidə olunan onomastik vahidləri araşdırmaqla əlaqəlidir. Məsələyə bu şəkildə yanaşma Azərbaycan-tat dil əlaqələrinin öyrənilməsi üçün lazımlı məsələlərdəndir. Bununla yanaşı, xüsusi adların mənşəyi məsələsinə aydınlıq gətirmək, fərqli fikir və mülahizələrin daim müqayisəli şəkildə, tarixi - coğrafi faktlar, etimoloji təhlil zəminində işlərin aparılmasını tələb edir.

Onomastik vahidlər arasında toponimlərin xüsusi yeri var. Toponimlər təkrarlanan ola bilər. Təkrarlanan toponimləri bir-birindən fərqləndirmək məqsədilə fərqləndirici sözdən istifadə edilir. Bir sıra toponimlərin tərkibində xalqın, etnosun, tayfanın adı durur. Azərbaycanda tərkibində «tat» sözü olan bir neçə toponim var: *Tatlar (Kəlbəcər, Ağdaş), Tatlı (Ağstafa, Samux)*. Qeyd olunan toponimlər sırasında *Tatoba (Lənkəran), Tatonı (Lerik), Tatyano (Masallı)* toponimlərinin də verilməsi hallarına da rast gəlirik. Lakin sonuncuların «tat» etnik qrupu ilə bağlılığı yoxdur. Bu toponimlərin tərkibində işlənmiş *tat* sözü talış dilindən olub, «is-

ti» mənasındadır. Yaşayış məskənidəki isti su bulaqları da bu fikri təsdiqləyir. *Tatlar* və *Tatlı* toponimlərinin izahı ilə bağlı fərqli fikirlər müşahidə olunur. Kəlbəcər və Ağdaş rayonlarındakı *Tatlar* kəndlərinin adı «İrandangəlmə» tatlar nəslinin adı ilə bağlanır. *Tatlı* (Qazax) kəndinin adı isə «əkinçi, biçinçi, oturaq həyat keçirən» mənasında izah olunur və onun tat etnik qrupu ilə bağlılığının olmadığı göstərilir (6, 458). Burada bir məsələyə aydınlıq gətirmək, onun üzərində dayanmaq lazım gəlir. Q.Qeybullayev əsərində M.Kaşqariyə istinadla qeyd edir ki, türklər farsca danışanları «tat» adlandırmışlar. Tədqiqatçıların fikirlərinə görə isə, «tat» sözünün ilkin mənası «iranlı», «iranca danışan», «oturaq həyat keçirən», «əkinçi» olmuşdur (7, 181). Ağstafa və Samux ərazisindəki *Tatlı* toponimlərinin izahında da bu fikir əsas götürülmüşdür. Əlbəttə, ilkin məna bu cür qəbul olunsun belə, sözün «tat» etnik qrupu ilə bağlılığını inkar etmək olmaz. Çünki tatlar həm İran dillərindən birində danışmış, həm İrandangəlmə olmuş, həm də oturaq həyat tərzini keçirmiş, əkinçiliklə məşğul olmuşlar.

Qərbi Azərbaycan ərazisində *Tatluqışlaq* adında yaşayış məskəninin adının *Tatlu* tayfasının adından götürülməsi və bu tayfanın orta əsrlərdə Anadoluda yaşamış Ulu Yeruk tayfa birləşməsinin *Tatlu* qolundan olması haqqında fikir var (4, 382). Yuxarıda İran Azərbaycanı ərazisində *Tatqışlaq* toponiminin olması haqqında məlumat vermişdik. Bu toponimin tərkibində «tat» və «qışlaq» tərkib hissələri var. Qərbi Azərbaycan ərazisində mövcud olmuş «*Tatluqışlaq*» şəkildə olan toponimin də tərkibində «tatlu» və «qışlaq» tərkib hissələri mövcuddur. Hər ehtimala görə, bu iki toponim eyni əsaslar zəminində formalaşmışdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, Kəlbəcər rayonundakı *Tatlar* kəndi Qərbi Azərbaycan ərazisindən köçənlər tərəfindən salınmış yaşayış məskəni olmuşdur. Yeri gəlmiş kən onu da demək vacibdir ki, ermənilərin monomillətçilik siyasəti yalnız türklərə qarşı çevrilməmişdir. Qərbi Azərbaycanda yaşamış başqa xalqların nümayəndələri də zaman-zaman erməni daşnaqlarının zülmünə məruz qalmış, onlar da yaşadıkları ərazilərdən zorla çıxarılmış, ermənilərin törətdikləri qırğınların qurbanı olmuşlar.

Tərkibində tat dilinə aid sözlər olan bəzi onomastik vahidləri nəzərdən keçirərkən on-

ların bir qisminin Azərbaycan toponimikasında əsaslı şəkildə yer tutması aydın olur. Bu toponimlərin bəzilərində türk mənşəli tərkib hissələr də işləkliyi ilə seçilir.

Əhən – İsmayilli rayonunda kənd adı, yaşayış məskəni. Niyaldağ silsiləsinin ətəyində, Lahıc çökəkliyində yerləşir. Əhalisi Lahıc kəndindən çıxanlardır. *Əhən/ohun* tat dilində «dəmir» deməkdir. Kəndin adı əhalinin dəmirçiliklə məşğul olması ilə əlaqəlidir.

Niyaldağ – İsmayilli rayonunun ərazisində olan dağın adıdır. Yazılı mənbələrdə dağın adı X əsrdən məlumdur. O, İranın Lahıcan mahalındakı eyniadlı oronimlə bağlıdır. Bu mahalından köçürülmüş tatlar yeni yaşayış məskənlərindəki dağı eyni adlandırmışlar. *Niy* tat dilində «doqquz» mənasında olan sözlə *yal* sözünün birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Tədqiqatçılar bu sözün türk dillərindəki *naal/nial* sözündən olub, «yaşıl, göy, ot, bitki» anlamında olan sözdən götürülməsini, iki saitin arasına türk dilləri üçün səciyyəvi olan «y»samiti artımı ilə əlaqələndirərək türk mənşəli olması fikrini irəli sürmüşlər (6, 386).

Nügədi – Quba rayonunda kənd adıdır. Tat. *nügə/nüə* «yeni» və *di* «kənd» sözlərindən yaranmışdır («Yenikənd»). Bu model üzrə əmələ gəlmiş toponimlərə irandilli əhalinin yaşadığı başqa ərazilərdə də rast gəlmək olur. Məsələn, *Nüvədi* toponimi Lerik rayonunda kənd adını bildirir. Eyni adlı kənd erməni işğalına qədər Zəngilan rayonunda olmuşdur. Azərbaycanın Ağsu və Şamaxı rayonlarında *nüydü* adlı kəndlər var.

Novxanı – Abşeron rayonunda kənd adıdır. Tat. dilindəki *nou* «yeni» və *xanı* (<*xana*) tərkib hissələrindən əmələ gəlmişdir. (Yəni, *yeni* evlər, yeni məskənlər) və s.

Abşeron ərazisində bu model üzrə düzəlmiş başqa yaşayış məntəqələri də var.

Balaxanı – *Bala* və tat *xana* sözlərindən təşkil olunmuşdur. T.Əhmədov toponimin tərkibindəki *bala* komponentini «yüksək yer, təpə» kimi izah edir. Müəllif *xana* komponenti haqqında yazmışdır: «İran dillərində müstəqil leksik vahid kimi «ev, mənzil» mənasında işlənən *xana* sözü Azərbaycan dilinə keçərək, onun toponimiyasında bir sıra mürəkkəb oykonimlər formalaşdırmağa xidmət edən topokomponent funksiyasını yerinə yetirir. Müəyyən hallarda bu formant yerli dialekt və şivə xüsusiyyətlərin-

dən asılı olaraq, *xanə/xanı* variantların-da da tələffüz olunur» (3, 180).

Bizə belə gəlir ki, *xana* ünsürünün *xanı* şəklinə düşməsində müvafiq toponimlərin rusca variantının təsiri olmuşdur.

Həşəxonə//Həşəxunə//Xəşəxunə – Abşeron yarımadasında Qala yaşayış məskəni ərazisində yerləşən kəndin adıdır. İlk vaxtlar burada səkkiz ev olmuşdur. Toponimin tərkibindəki «həş» (*haşt/haşt* «səkkiz») də buna işarə edir.

Ümumiyyətlə, «xana» sözü Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində əsaslı şəkildə yer almış və bir sıra onomastik vahidlərin əmələ gəlməsində iştirak edir. *Xana* sözü ilə əmələ gələn bəzi onomastik vahidlərin izahında maraqlı bir məsələ ilə üzləşmək olur. Bu İran mənşəli *xanə* və *gah* (yer) sözlərinin birləşməsindən alınan toponimlərin izahında üzə çıxır. Belə toponimlərin yaranma tarixi başqadır. Əvvəllər müqəddəs yer kimi qəbul olunmuş ərazidə tikilmiş, salınmış tikililəri «xanəgah» adlandırılmışlar. Bu məsələdə V.V.Bartoldun izahına əsaslanaraq, İ.M.Oranskinin «xane» sözünün «zahidlərin, asketlərin hücrəsi» mənasını qəbul etmişdir (8,58-75). **Gəndob/Qəndob/Gəndo** – Bizcə, aşağıdakı tərkib hissələrindən ibarətdir: «gənd» və «ob». Ümumi mənası «şirin su, qənd kimi şirin su» formasında izah olu na bilər.

Aragird – Bu, mikrotoponim olub, İsmayilli rayonunun Lahıc qəsəbəsində məhəllə adını bildirir. M.Ə.Əfəndiyevin fikrincə, Lahıcın üç məhəlləsindən birinin adı olan bu söz türkmənşəlidir. Dağların arasında olduğuna görə «araya girdi» kimi izah edilir (9, 45-46). *Gird* sözünü İran dilləri materialı əsasında «dəyirmi, dairəvi» mənasında izah etmək də mümkündür. Məhəllənin dağların arasındakı dairəvi formada olan yerdə yerləşməsi belə bir əsas yaradır.

Nəticə: Tat dili ilə bağlı olan bəzi toponimlərə aid izahlardan aydın olur ki, yad dil toponimləri ilə toponim yaradıcılığında istifadə olunmuş alınma sözlərdən düzələn toponimlərin sərhəddini müəyyənləşdirmək üçün bu cür tədqiqatların əhəmiyyəti böyükdür. Biz belə bir fikirlə razılaşıırıq ki, yalnız o toponimləri başqa dil toponimləri adlandırmaq olar ki, onların yaranmasında iştirak edən bütün vahidlər kənar dilə aid edilsin. Əgər toponimin tərkibində Azərbaycan dilinin öz sözləri və ya əvvəllər alınmış və mənimsənilmiş sözlər, Azərbaycan dilinin qrammatik formaları iştirak edərsə, on-

ları Azərbaycan toponimləri sırasına daxil etmək lazımdır.

Tat dilində işlənən şəxs adları da müəyyən sistem təşkil edir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu dilin antroponimlər sistemində Azərbaycan dilindən alınmalar, eləcə də, Azərbaycan dili vasitəsi ilə alınma adlar daha çoxdur. Şəxs adları əsasən iranmənşəlidir (*Yovər, Gülzor, Gülşən, Gülsüm*). Dildə ərəb mənşəli adlar (*Mən-sur, Nayilə, Rosim, Sefullo* və s.) da az deyil. Şəxs

adları quruluşca sadə, düzəltmə və mürəkkəb sözlər olur. Sadə şəxs adları: *Əhəd, Okif, Lola, Mohir* və s. 2. Düzəltmə şəxs adları: *Hisniyə, Mihbora* və s. 3. Mürəkkəb şəxs adları: *Əliağa, Allahyor, Ağaboci, Şobikə* və s.

Azərbaycan tatlarının dilində qeydə alınmış onomastik vahidlərin tədqiqi istər ümumi dilçilik, istərsə də, dil əlaqələri məsələlərinin araşdırılması baxımından olduqca əhəmiyyətlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Савина В.И. Этнонимы и топонимы Ирана // Ономастика Востока. М.: Наука, 1980, с. 140-155.
2. Qurbanov A.M. Azərbaycan dilinin onomalogiyası. Bakı: Maarif, 1988, 596 s.
3. Əhmədov T.M. Azərbaycan toponimikasının əsasları. Bakı: BDU, 1991, 318 s.
4. Budaqov B.Ə., Qeybullayev Q.Ə. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı: Oğuz eli, 1998, 452 s.
5. Qurbanov A.M. Azərbaycan onomalogiyasının əsasları. I c. Bakı: Nurlan, 2004, 340 s.
6. Azərbaycan toponimləri. Ensiklopedik lüğət. Bakı, 1999, 588 s.
7. Гейбуллаев Г.А. К этногенезу азербайджанцев. Баку: Элм, 1991, 552 с.
8. Оранский И.М. Группа (семья) иранских языков. Основные определения // Основы иранского языкознания. Древне- иранские языки. М.: Наука, 1979, 388 с.
9. Эфендиев М. Селение Лагич Геогчайского уезда Бакинской губернии // Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. вып. 29. Тифлис, 1901, с. 45-46.

Gulsum HUSEYNOVA

ON THE ONOMASTIC LEXICON OF THE AZERBAIJANI TATS' LANGUAGE

SUMMARY

For the first time, the onomastics of the Azerbaijani tats' language of is studied in the article. Among the Azerbaijani onomastic units, a number of onomastic units in the languages of other peoples, living in Azerbaijan are registered. It is almost reflected in all departments of onomology, including anthroponymy, ethnonymy, toponymy, hydronymy, etc. In the process of researching the onomastic units of other languages, as a result of the interaction of languages, it is possible to reveal a number of linguistic and extralinguistic phenomena that preserving traces in a special name. The study of onomastic units, the borrowings and which contain the borrowed element in it, in this regard, it has a particular importance.

Key words: onomastic units, vocabulary, Azerbaijani tats, toponyms, ethnonyms, language relations

Гюльсум ГУСЕЙНОВА

ОБ ОНОМАСТИЧЕСКОЙ ЛЕКСИКЕ ЯЗЫКА АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ТАТОВ

РЕЗЮМЕ

В статье впервые исследуется ономастика языка азербайджанских татов. Среди ономастических единиц Азербайджана зарегистрирован ряд ономастических единиц на языках других народов, проживающих в Азербайджане. Это практически отражено во всех разделах ономологии, включая антропонимию, этнонимию, топонимию, гидронимию и т. д. В процессе исследования ономастических единиц других языков в результате взаимодействия языков можно выявить ряд языковых и экстралингвистических явлений, сохраняющих следы в собственных имен. Изучение ономастических единиц, заимствований и содержащих в себе заимствованный элемент, в этом случае имеет особое значение.

Ключевые слова: ономастические единицы, лексика, Азербайджанских татов, этноним, языковые